

Мати

Архип Тесленко

Перед Різдвом якось ішов я в больницу. Було хмарно, морозець був, і вітер був... такий — у полі іноді як захватить сніг, та хай держиться, коли хоче, або як прижарить у вуші... та ще з таким висвистом. Так зате ж хоч, спасибі йому, іти помагав: у спину як попре, попре... Еге, іду і ось як верстов... верстов за скількись до города догоню бабу: в кожушанці в старенькій, під плечем ціпок, зігнулась і диба. Я поздоровкався та й кажу:

— Змерзли, бабо?

— А вона так болісно:

— Змерзла, сину... А тут ще й у грудях кленить, голову палить. Якби... якби не за вітром, так хоч лягай, хоч лягай прямо...

— А куди ж це вам,— кажу,— забажалось по холоду та в немочі в такій?

— До земського, сину, до земського... піду горем... горем хвалиться...— Та витягла хусточку з рукава, утира сльози й плаче:

— Синочка вигодувала... на лихо, на гріх великий, плачу, тепер... плачу на його та плачу й на себе: годувала, та... та не вчила...

Я став іти тихше, врівні з бабою. "Що таке?" — думаю. Як ось вона перехлипала трохи та й давай розказувать:

— Не вчила... балувала. Він одинець у мене... померли старшенькі — одинець, та й сирітка. Од батька зостався — невеличким, годочків так із шість було йому. Так я й... зробила... чоловіком... його.

А воно ж маленьке, а таке, матінко, розумне було, йу, сказано ж тобі — таке розумне. Назбирає трісочок оце, та й майструє хатку чи там хлівець, та й майструє. Та ще побіжить чебрецю нарве, та й діл застеле ще, гіллячка налама, клечання наставить... Та ще таке ж було: найде жучка оце абощо, та й дивиться на його, та й дивиться, та й голубить його... Господи, яке ж то воно й було розумне!..

А то якось квасольку полю, а воно, як курчатко, біжить із садка і хрущика на лопушині несе. Принесло та й питає: "Мамо, що оце?" — "Хрущ",— кажу. "А нащо ж,— каже,— й хрущі є? Хіба й хрущам жить треба?" — "Чого,— кажу,— то тільки людям треба".— "А він не кусається?" — "Ні",— кажу. "А чого він лізе ось?" — "Ноги є",— кажу. "А якби не було ніг, чи поліз би?" — "Повиривай,— кажу,— то й побачиш". Так-таки прямо й кажу "повиривай"! "А хіба ж,— каже,— можна?" — "Чого ж?" — кажу. "А в його ж не болітиме?" — "Та чого там",— кажу. Так він узяв, матінко, та й вирива йому по лапці, та й вирива по лапці... Вирива та: "Мамо, як ось він пручається, чого він пручається?" — "Побий",— кажу. Так він об землю його, та ломачкою, ломачкою: "Не пручайсь, не пручайсь!" — каже. А то приносить гніздечко якось і голоцюцьки: "Що оце, мамо?" — "То,— кажу,— птичачі діти такі". Він на гніздечко: "А це птичача хата така?" — "Еге",— кажу. "А хіба,— каже,— й птички — як люди, що й хата, й діти?" — "О,— кажу,— що до людей прирівняв!" — "А нащо ж,— каже,— вони?" — "Грайсь,—

кажу,— то на те". Так він узяв, та й моня їх, та й моня їх, поки й здряпнув якомсь шкурку; здряпнув та: "Мамо, ось кров... можна спускати кров?" — "А чому ж?" — кажу. Так він, недовго думавши, давай і зовсім здряпувати шкурку їм, а далі мало цього, та давай ще й крильця одривати. А я дивлюсь та... оскиряюсь тільки. "Оце так,— думаю,— до смаку іграшечка". А вони ж, сердешні, плачуть уже, плачуть та так уже страдно ротками зітхають, а пташка... І господи!.. літа вже, літа, бідненька, кричить уже, кричить — зовсім людина, тільки що не вимовить: "О, рятуйте ж мене, рятуйте, о діточки ж мої, діточки!.." Боже мій, якіто вже муки!.. Як здумаю, так аж!.. А тоді — і де те серце було, і де той і розум був!.. І не подумаю, було, що й воно ж од бога, що й воно ж, як людина,— жити хоче... Байдуже було! Ото аби Андрійко вдовольнений був. Чи знала ж я, до чого доводить довільність така? Не знала, тепер тільки й узнала, сину, що яка ж то дитина була золота, та на яку я стежку звела її!.. Боже мій, боже мій!.. Так він ото таким же зробився, що годі вже хаток строїть та жучків голубить, а давай ото... мучить, де що попав... І вже не питаючись мене. І до того дійшов, серденько, що прибіга якомсь з вулиці веселий такий: "Мамо, мамо, а ми оце грались, так я Гнаткові Василевому землі напхав у рот... пхаю, а він: ве, ве та чмих, чмих! Так я взяв та ще й кров спустив йому: вдарив по носові, а вона кап-кап..." А я й то ще так блаженко: "Нащо ж ти,— кажу,— моя дитино, робиш таке?" А він: "А як мені гарно так!" — "Гарно?.. От мій синочок... гляди ж,— кажу,— щоб тобі хто не зробив такого". Та й гладжу по головці його... Ну, сказано ж, дурна; що ти йому, думаю,— дитина... он йому гарно так... І матінко!..

Та так і в усячині... Побачив дівчину Омельчукову на грядках — на їх і грядках, а вони поруч з нашими. Побачив та так ні з якої речі, та й давай шпурляти грудки на неї, та й давай шпурляти. Та ж навікача, а він за нею, а він за нею. Та збіг на грядки, на їх же таки, та ще й соняшники ламає давай, ріпу валять... А я усе це й бачу; дивлюсь, дивлюсь із хлівця та осміхаюсь тільки. "Оце ж то йому в моду,— думаю та й тому ще радію.— От синок,— думаю,— в мене... не рябий". А Омельчуків дома не було — на жнивах саме, а я ще й у спору була з ними. "Хай!" — думаю. Так він гнавсь, гнавсь та й збіг на огірки їм... збіг та топче їх, а далі нахилився, вирвав зо два — біжить назад. Прибіг, показує: "Дивіться, мамо, ось вирвав, ось вирвав..." — "Нащо ж ти,— кажу,— вирвав, моя дитино?" — "А так, коритце зроблю, макітерку". Я й нічого: "Хай грається,— думаю,— на здоров'ячко!" Коли ось трохи згодом біжить знов з огірочками. А я тільки й того: "Гляди ж,— кажу,— не піймайся хоч!"

Так він ще й красти почав, у садочки почав... Побіжить оце до кого, та й збиває яблука або груші, та й збиває. А хоч би, сказав, своїх не було, а то ж і свої були... Е, так своїх ні, мало займе коли: "Мені он до чужих,— каже,— бігати гарно". А я й думаю: "От де хазяїн буде — берегтиме свого... І не лінивий буде. Спаси тебе,— думаю,— мати божу, царице небесна, щоб ти живий... живий був тільки..." Що, боже, краще б... краще я була... тоді задуш... задушила його!..— та й знов заплакала.— І господи милостивий, і господи й праведний!.. Та ще як скаже хто, що — вчи, вчи хлопця, то я ще й розсерджусь, було: "От призводять,— думаю,— щоб дитину мучила". "Підбільша,—

кажу,— то само зрозуміє". Ось і підбільшав, у школу віддала. Коли походив з півзими, а то й прогнали. "За віщо?" Аж, чую, балакають: "І не вчився, а бився тільки та пироги витягав". А я ще не хочу й слухати цього... ще й людей лаю, було: "По злобі,— кажу,— наговорюють сякі-такі!" А вчителя теж: "От сякий-такий,— кажу,— хабаря схотів..."

Та такий непосидячий: усе побіг, усе побіг... І оце як між діворою, то, дивись, як од яструба, од його: те тіка, те плаче. Я й думаю: "Так і треба, щоб боялись синочка мого". А став підлітком, дивлюсь: уже між парубки почав. А я ще й грошенят йому, коли гривеничка, а коли й четвертака: "На, моя дитино, чужі діти гуляють, то й ти погуляй!" Так він уже ніченьку — хто його зна й де, а вдень уже спить. "Нічого,— думаю,— хай висипляється синочок, хай здоров'ячко закохує, щоб тоді хазяйнувать подужав". А хоч іноді й скажу оце: "Ти б, Андрію, чи дрівець би врубав, наготовив отам, чи поросяті б намішав",— ото тільки й скотини держу, було. То він: "А сами?" — та й з очей мерщій. А маленьким же таке було, що я встаю — і воно встає, топить, стану — і воно коло мене: дивиться, як і ріпку чишу, як і вертунчик верчу, дивиться та й собі тії. А на грядки вийду, полю — і воно тії. Або як сяду цівок сукать — а я ткаля, дякувать богу,— як сяду сукать, то воно дивиться-дивиться, а далі: "Мамо, а нуте, як воно, а дайте я, а дайте!.." Так отаке-то було воно, та якби ото показувать було йому, привчать його!.. Ех, лихо, лихо!.. Що як не знаєш тих дітей годувать, то лучче вже й заміж не йти" було. "Геть-геть,— кажу,— моя дитино, я сама, я сама, тобі ще буде твоє... ляж та засни краще". Або як привезуть, було, скіпщину,— у нас таки ж і земельки десятинок з п'ять є,— та як привезуть, було, половинщики, то він: "Мамо, а як воно снопи люди скидають та коня запрягають?.. ану подивлюсь піду". То я: "Отакої! — кажу.— Отам ще заставлять чи подать що, чи що... не йди!" — кажу.

А то вже на дванадцятий повернуло, пора вже. пора, думаю, привчать до хазяйствечка. А тут якраз ячмінь привезли. Я до його — він спить,— такий плечистий та рослий парубійка!.. "Нівроку,— думаю,—пора вже, пора". Штовхаю. "Вставай,— кажу,— ціпа доставай, молотить треба". (А до тих пір у мене найняті молотили). Він лупнув очима, та не то що, а ще на другий бік повернувся. А тут, дивлюсь, півдня вже. "Е, ні-ні, вставай, вставай!" — кажу. Аж він, моя матіночко, як підведе голову, як бликне очима та як дасть мені ногою в груди... І матінко, й рідна!.. Не знаю, як я тільки не впала тоді. Схилилась на стіл та вже плачу, плачу... жалко вже, жалко мені!.. Що як же таки: отак кохай, отак... І господи!.. І тепер, як задумаю, так!..

Скривилась, аж очі стиснула.

"Тепер же як знаєш,— кажу,— займають уже не буду тебе, бог з тобою, а хліб... хай миші їдять..."

Та так розсердилась, що вже ж, думаю, і обзиваться не буду. Так він попокрутив носом днів зо два; а далі — що то вже сталося йому — слухаю: ляпа ціпом. А я ж уже,— де те й серце ділось,— радію-радію. "Оце ж,— думаю,— синок хазяйнувать, хазяйнувать буде..." Топлю та таке думаю: "Помолотить,— думаю,— хлібець, а там і за построчки візьметься: хлівці повиправля, клуньку вкриє,— таке все позапускане. А там конячку справить та сам і хлібець кохатиме,— заживем!" — думаю. Та то, було, по одному

шматочку м'ясця в борщ кидаю, а то аж два вкинула, аж два. "Хай же,— думаю,— пообіда смачненько мій хазяїн дорогий". Насипала. Іду кликати. Клуня одчинена, ціпа не чути. Туди,— аж там самі кури. Порозгрібали те зернечко, порозкублювали... "Андрію, Андрію!" — не чути і не видно. Повигонила кури ті, увійшла в хату, вийшла знов. Коли глядь... аж боже мій!., ідуть улицею: іде врячник, іде староста, чоловіків душ зо три і він посередині... І білий-білий... як крейда... Боже ж мій, боже мій!... так я й охолола вся... стою і з місця не рушу. А врячник: "А що, бабушка, де ваш син ночував сю ніч?" Мовчу я. "Коло меду,— каже,— улик меду вкрав у Ільченка й голову пробив пасічникові..."

Та й пішли до зборні. А я... не знаю, як я тільки в хату вдибала, упала на під, та борщ холоде з м'ясцем, а я вже: "І щоб я й годувати не діждала тебе, і щоб я й так і так! Та чому ти й маленьким не пропало було, як отак же ти й хазяйнуєш оце!" Голошу ж, голошу... "Ну, стій же,— думаю,— прийдеш ти... вбирайся, скажу, вбирайся од мене!..." Коли ось і йде незабаром. Глянула — жаль.

"Андрію, Андрію,— кажу,— що ти наробив оце!., це ж тюрма тобі..."

А він то сюди, то туди по хаті і то почервоніє, то побіліє.

"Чи тюрма, то й тюрма,— каже.— Хоч і посиджу, так і не даром же, не даром же, їдять його мухи!.. Це раз, раз злапали, а то ніхто не зна... Ех,— каже,— добріше було, як стяпаєм молока де з Степаном чи й сала, то вже й порозкошуємо, було... Або як наваримо каші, та ще як горілки куплю... Ех, їдять його мухи!., та ще й кавунів... Ех, чи тюрма, то й тюрма!.."

Та таке зробилось: очима, як іскрами, так і блима, зуби зціпило та кулаком по столу трах-трах!

"Хай саджають,— кричить,— хай саджають!"

А я вже... ні жива ні мертва.

"Так ось іще що,— кажу,— так ось де ти ніченьками ходив тими з Степаном! — А Степан — парубок там у нас, чудакуватий якийсь, а злодій на все село.— Так ось,— кажу,— навіщо я тобі грошенята давала — на горілку..."

А він: грюк дверима та й подався. Пеклася ж я, пеклась: що робить, що й казати — жаль на його, та жаль і його. Що воно ж моє, що воно ж — дитина моя... — та й знов захлипала. "Що не буде,— думаю,— а треба визволять". Побігла до Ільченка. Кланяюсь йому, прошу його: "І дядечку, й рідненькі!.. простіть!.." Простив, спасибі...

"Витчеш сукна,— каже,— кусків з два, та й бог з тобою, тільки попроси ще врячника, щоб діла не передавав далі куди, та попроси діда за голову".

Так я зараз у пасіку: "Дідусю, простіть!" — "Бо' з тобою,— каже,— я нічого. Ото постав хіба свічку перед Серафимом-угодником".

На другий день до врячника: "Так і сяк,— кажу,— чи не можна б, щоб Андрієві нічого не було?" — "Ні, не можна... ніяк не можна", Я в ноги йому: "І татусю, й мамусю!.." А він: "Гм, воно б, воно б і не що, так я ж трудився, я ж трусив,— не можна!" — та й пішов з кухні. А наймичка морг-морг на мене: "Ви йому кругленьких, кругленьких",— каже. Так я додому мерщій... Достала конячку, одвезла до жида жита

мішечків із шість, тоді до його. "Харашо, харашо,— каже,— ми це діло заб'єм". Я аж перехрестилась. Приїзду додому.

"Молись,— кажу,— богу, Андрію! Так і так: дома будеш..." Живо й він повеселішав, зараз і балакать давай.

"Ну, розкажи ж,— кажу,— як ти бджоли ті крав?" — "Та як же? — каже.— Пішов уночі — не чуть нікого... Я в пасіку. Аж ось дід: "Хто такий?" Так я патичкою його, а сам за улик та й в ліс, та в лист урив. А то молочу — закортіло пообідать піти. Одгрібаю... Мене й злапали". — "Ну, цур йому,— кажу,— що було, те пройшло, а більш не роби вже так, мій синочку, не займай нічого чужого, не ходи з патичками". А він: "Та я,— каже,— іноді то й сам думаю так... І наважусь оце не робить, та й не втерплю... так мене вже й тягне до того, так і тягне..."

Дивлюсь, аж воно й справді: ось був дома, дивись — нема вже. Та ще почав так же робить, матінко, що прийде укачаний увесь, побитий, горілкою так і воня з його. Та ще мало того, що дам коли четвертачка якого, а ще почав і в куховки заглядать. Дивись, то коли не гречечка, то борошенце та й надібране... І, лихо, що ж тут робить? Оженить... оженить,— більш нічого!.. Може, одумається як абощо. Минуло Різдво. Я й наполягала — женись! Він одбалакуваться давай: "Я й не нагулявся ще, і сяк і так", а я в одну шкуру: "Женись, женись, мій синочку!.." Та внесла йому й сорочечку новеньку з цяцьками, і штани новенькі внесла, матер'яні, і шапочку новеньку смушеву внесла, і чумарку синю, і пояс червоний — усе повносила. "На,— кажу,— синочку дорогий мій, убирайся та йди, йди до Омелька". А Омелько — там у нас чоловік такий — казав якось, що в його є десь дівчина на прикметі така... "Іди до Омелька,— кажу,— та їдьте!" Він м'явсь-м'явсь, а далі давай, давай убираться-таки. А я вже — рада-рада... припадаю коло його та придивляюсь, щоб і чумарочка стояла гарненько на йому, та щоб і .поясок не жужмом був, та щоб і комірчик з сорочечки видненько було... І господи!.. Причепурила. Дивлюсь, такий парубійка хороший: удігний, повновидий та чорнявий такий... І усики, й брови такі... "Нівроку,— думаю,— буде за що жінці кохаться..." "Хай же тобі,— кажу,— господь милосердний, мати божя, цариця небесна помагає!.." Вирядила.

Ось приїжджають. "Живем! — каже Омелько.— Молода як подивилась,— каже,— на його, так і вчепилась зараз, а старим п'ять десятинок понаравилось, та й за нею пообіцяли з десятинку і воликів пару..." "Ще й воликів,— думаю...— Мати божя! Це вже хоч не схоче, то хазяйнувать буде... плужок справить..."

Одгуляли свадьбу. Пригнали ті й волики. Такі гарненькі, сіренькі обидва та ситенькі такі. "Ну,— думаю,— господи ж поможи синкові". Коли... тиждень, другий... дивлюсь — аж синок мій підкине воликам заохотки, підкине, а більш так, що слухаю — ревуть волики, а він, як і був: або лежить, або зовсім і дома нема. То Явдошка сама вже і сюди, й туди. Там що людина невісточка в мене, так її вже й не найти такої. Правду казав сват: "На мою дитину не зажалітесь,— каже.— Я годував її, щоб вона і богові, й людям угодна була". Ну, вона ж тобі й минуточки не згуля, ну, не згуля ж і минуточки, мої рідні... І топить тобі, й порається, і мие, й пряде, й... господи, й праведний!.. А щоб вона,— як є друга,— як що загадуй, та щоб сперечалась з тобою, дулась на тебе — нема

того й звання. Ну, вже ж така!.. Хай тільки господь спасе її, та й годі.

Я вже, було, й кажу їй: "Ти б, дочко, й Андрія наvertsала по-своєму". Ну, вона якось-таки й давай казати йому... Що й казати: вилізли бики з огорожі, а огорожа в нас — самі дірки. Вона побачила бики ті та й каже: "Ти б, Андрію, хоч би бики загнав пішов... Господи, яке то вже до лежні воно! Хоч би людей стидився!" Він так і скипів, матінко. Як схопитися. "Так ти,— каже,— сяка-така, ще загадувати будеш мені, страмить мене будеш?! А тебе я навіщо брав? навіщо брав?" А вона ж, бідна, й з лиця змінилась та труситься вже, труситься... А він кулаком її по голові — раз і вдруге... Я — обороняють, а він і мене... Та очі ті витріщило, почервоніло... і, хай господь милує!..

А то якось сонце було так, як під снідання. Його нема. Явдоха вপরалась трохи — пішла до биків. Коли увіходить, хвалиться: "Нема биків; ходила,— каже,— і за клуню, й у садок — мо', вилізли, думаю,— нема й там". Я й кажу: "Мо', на вулицю вибрались, то ще за людьми на ярмарок учепляться — тоді саме ярмарок був,— ходім шукать,— кажу... Ти йди в цю вуличку, а я в ту".

Пішли... Нема. І, лихо! Так Явдоха за паляницю та до ворожки. "Пішли,— каже,— дорожкою кривенькою". Ми й по дорожках по кривеньких,— нема! Клопочемось... Коли так як над вечори іде й Андрій — п'яний-п'яний! І з ним ще якісь п'яниці — кричать, вигукують...

"Андрію, Андрію,— кажу,— ти п'янствуєш, а биків нема, зайшли десь... Іди зараз шукай",— кажу. "Е,— каже,— биків не знайдете вже... ні, не знайдете... ось бики, ось бики! — Та вийняв гаманець, та й брязка грішми...— Хай їм... хай їм чорт! — каже.— Щоб не клопотаться — продав... Ех, їдять його мухи... погуляєм!.. Виймай, Хомо, горілку, шукай, Явдохо, закуски!"

Отаке!.. А Явдоха ж та бідна... так же й залилась сльозами. "Волики ж мої, волики,— каже,— як я кохала вас та як я доглядала!.. Та я й постельку м'якеньку вам слала, та я травичку по обніжку вам рвала..." Та вже ж плаче, бідна, плаче. А я й собі: "Отак,— кажу,— нахазяйнував, синочок!.." Та себе вже лаю, лаю: "І щоб я не діждала була й бачить хазяйнування такого, і щоб я й так і так!.. Іди ж,— кажу,— іди од мене та й не признавайся ж до мене!.." А він: "Е, плакси погані.. Ходімте, хлопці, де в інше місце... Хай їх сі та ті заберуть!" Пішли.

Горенько, горенько!.., що робить, що й казати?.. Пропаща дитина, навіки пропаща!.. А жаль же, жаль... Треба робить щось... треба наvertsать-таки на стежечку. А як наvertsать тепер, що робить йому?.. Печуся... Як ось приїжджа на масниці парубійка сусідин — Іваном звать. То він на тім краї у лавках десь та забажав матір одвідати. Почув, що нездужа. Ну, вона незабаром і вмерла. Та він і приласкав її, та він і втішив її, та й поховав. Ну, вже ж і заховав — господи! Там що хороше вже, так хто його зна й як! Труну ту і чорним, і срібним оббив, та ще й півча співала... А продовольствія того людям було!.. І печива, й варива, та все таке смачне, та пухке, та біле... Господи, як то вже й ховав хороше!..

Баба схитнула головою.

— Ху, мабуть, уже й мені вік недовгий... Ху, як же й задихалась... Хто вже мене

приласка та потішить? Ху, як же й тяжко, як кілок у грудях... І балакать... не можна б — так не втерпиш... Ну, не втерпиш же. Що воно ж рідне... що воно ж дитина моя, що воно ж... Боже мій, боже мій! — Притулила хустку до очей і довго так держала та хлипала все.

Господи, які-то діти в людей!.. То золото, а не Іван. Він того й батька піддержує добре: коли не десяточку, то й дві та й подасть йому, та й подасть, та й сам... та й сам паном діло. А маленьким же, як здумаєш,— чого тільки не було йому: і холоду, й голоду,— усе було, волам чужим хвосту крутить, усе крутить. А то побуло в школі з зиму, вирвалось на той край, і дивись ти — он яким стало! Я й думаю: "Чи не вирядить би мені й Андрія у лавки, може, хоч там схаменеться". От раз і кажу йому: "їдь, Андрію, з Іваном!.." Він так і вхопивсь. "Поїду, поїду,— каже.— У лавках добро: там і не роблять нічого, а п'ють та їдять тільки, та в чоботях у чотирьох, та в пальтах ходять. Поїду". "Спасибі богу,— думаю,— що й охотиться, значить, дасть бог, житиме..." Ось і виряджать. Жалко вже, жалко синочка, матінко! Готовлю котомочку: та й сорочечок, та й штанців йому самих лучченьких, та й книшків, та й пиріжечків пухеньких, та й сальця, та й ковбаски... То він: "Буде", а я ще — та й насіннячка, та й гарбузчиків, та й грошенят... Машиною їхати, та край далекий. Що в його ж і була десяточка,— од биків зосталась,— а я ще й свої, що... що місяців зо три складала, та й свої... В жильоточку... йому... "На, моя дитино, та не мори себе". Та виряджаю — плачу та хрещу вже, хрещу! "І мати божя, й цариця небесна, і час добрий... допоможіть, та допоможіть же синочкові моему, та напутіть же його! І, господи праведний..."

Минає тиждень. Як йде десятник од зборні, то я й думаю: "Гляди до нас, а мо', яку вісточку несе од Андрійка". Та виглядаєм, виглядаєм обидві, ждемо, ждемо, що хоч би ж хоч одно словечко. Як він там, що він там? А воно... Минула й зима, й весна, й літо настало — не чуть і не видно... От боже мій!.. Так я письмо до Івана: де Андрій, чого він не озивається й досі? Іван і пише: "Я,— каже,— був помістив його в лавку в одну, так він там... раз — не слухав нікого, а вдруге — повернувся та тютюну вкрав щось, та його й прогнали, і де дівсь — не знаю". А господи ж... А матінко ж! де ж він? Та настала осінь, та тільки тих заробітчан поприходило, то я по всіх і бігаю, всіх питаю: "Чи не чули, чи не бачили?" Та й до ворожок... Та вже млію-млію душею... що хоч би хоч сни не такі снились, а то ж лишенько: то п'яного бачу його, то вкчаного, то злодієм, то... цур їм!..

Коли це, в пилипівку оце, сидимо з Явдохою, вечеряємо. Увіходить чоловік — Потап Слива. Поздоровкався. "А що,— каже,— про Андрія нічого не чули?" В мене так і тьохнуло серце: "Це вже щось є,— думаю,— коли б хоч не погане що..." "Не чули",— кажу. "А я ж це,— каже,— їхав з Маріуполя та й його бачив..." Ми обидві й ложки покидали. "Як? що? де він?" — питаємо. Потап тільки головою схитнув, сів і каже: "Ех, бодай не казати!.." В мене ще дужче серце забилося. "На станції на одній,— каже,— дожидав я машини. От сиджу під стіною всередині, обідаю,— каже.— А в куточку, недалеко од мене, сидить хлопець один, теж обіда: оселедець та хліб їсть. Ось увіходить жевжик якийсь у пальті порваному та так тими очима й водить, так і водить по людях. Ну, людей,— каже,— небагато було. Той жевжик пройшовсь раз і вдруге по станції, а

далі до хлопця до того, та й давай йому знишка: "Ти, хлопче, додому їдеш?" — "Еге". — "Ти наймися... Ось тут економія є — я прикажчик, робочих шукаю,— от де заробиш,— каже,— а то в тебе, бачу, й грошей нема..." А хлопець: "Є в мене грошей... Я аж десять карбованців заробив, за підпасича був!.." Жевжик аж облизався,— каже,— а там своє: "Пустяки,— каже,— тут ти більш заробиш, тут тобі карбованців сорок дамо в зиму в одну, а робота не яка тобі: коло телят будеш". Хлопець тільки що не підскочить,— каже,— радіє: "Це мені як нахідка,— каже,— я сирота, дому нема — наймусь". — "Ну, так ходім же зо мною". Той хлопець хлібець у котомочку,— каже,— котомочку на плечі — пішли... А я на умі собі,— каже,— зашморгнув котомку та до київців, що сиділи під другою стіною. "Так і так,— кажу,— не помітили?" — "Байдуже,— кажуть,— гомоніли собі", — "А ходімте ж назирці..." їх устало,— каже,— чоловіка з чотири, добрі хлопці, я п'ятий — хода. Дивимось,— каже,— аж з-під вагонів лізе ще два "прикажчики": один у полушубку, й вовну видно, а другий у кереї в якійсь заяложеній. Повилазили,— каже,— та за тим... А той прямо в степ з тим хлопцем. А в степу ж ні людини — зима. Ми поставали,— каже,— та й виглядаєм з-за угла: що далі буде? Коли ці догнали, спускатись почали... І не видно стало. Ага, це, значить, балка. Ми ж як дременем,— каже,— туди, аж вони вже на хлопцеві на тому грошей шукають. Побачили нас — та від його... Ми за ними... Ось той, що в кереї, посковзнувся і впав... Били ж його, били!., було, й кулаками й..."

Баба як заллється сльозами.

— Сину мій,— каже,— сину мій.

Було, й кулаками, й коліньми... Кров і носом, і ротом... А я дивлюсь,— каже,— по знаку щось парняга... та на очі не дається, пику ховає... Хто ж це? Та стали вже пашпорта шукать,— каже,— найшли недокурк, і там "Андрій" написано... Коли так і є! Андрій, ваш Андрій... Тільки худий такий та чорний... Пішли ми: лежить він, стогне на снігу.

Баба знов у сльози:

— Боже ж мій, боже ж мій!., і матінко, й серденько! Що дома ж, було, чирячок нарве, то я вже й цибульку смажу, й ганчірочку тру, та й зав'язую, й запаковую, а то... І, рятуйтечко я"! Та вдома ж спать ляже, то я й ряденце, й кожушок на його, а то на снігу... І, боже мій!..

Не знаю, як уже я пережила ніченьку ту, що яка ж то здорова вона, та я ж і на волосочок не спала... Та й другу ж так... Печуся-печуся: як він там? Як болить у його?.. Та й удень ні їсти, ні робить... Та піду до сусід до кого, та плачу вже, плачу. А вони тільки: "Ото вчить було б... змалечку... вчить було б!" То я вже каюсь, каюсь... А то діждала неділеньки святої... до утрені й до служби пішла, на часточку подала... Та аж цілого злотика. Ху, як же й важко.— Баба помовчала.— Та й молебень найняла, аж на цілого рублика.... Щоб господь простив же мене, грішницю... та його щоб пом... ну щоб помилював же... Полегшало... Положилась на його, святого, як уже він, милосердний, дасть... так і буде. Приходжу додому... Стоїть Явдоха, дивиться в вікно: "Які ж то,— каже,— добрі, які повбирані чоловіки чужі... та йдуть вони з церкви, та будуть обідать..."

та вмісті, а я... О, нащо я й росла, нащо я й заміж ішла..." Та плаче ж, плаче, бідна, груденята аж ходором ходять... Та оченята які ж то гарні у неї, та щічки... які ж то доладненькі вони, та як водою пообливані, а хусточка вишивана... хоч крути... плаче ж плаче. Та й дитинка плаче в колисочці — і матінко, й рідна!.. Ну, мені ж уп'ять так важко стало, коло серця уп'ять запекло, що... й не знаю. І не роздягалась, та до Потала... Аж плачу: "Що робити, де мені дітися?" — "Що ж,— каже,— якби як додому його".— "Як же ж додому?" — кажу. "Не знаю, питайте людей розумних". Так я в зборню до писаря... "Так і так,— кажу,— що тут робить?" — "По етапу,— каже,— так його в один день приставлять нам..." — "По якому ж то етапу... будь ваша милость?" — "Та по якому ж,— каже,— і того ще не зна... до в'язника треба". Так я забігла додому, взяла п'ятеричку — не найшла більше — та й чкурнула... Біжу, біжу, аж душно мені, а як би щоб швидше... щоб швидше... етап той. Прибігаю, кланяюсь, розказую... Він і пита: "А де ж Андрій саме?" — "Бо' його зна,— кажу,— не знаю".— "І я ж не знаю",— каже, та й з кухні... І оддать... п'ятерички... не вспіла... Жду-жду — ось вийде, думаю, та й сідять боюсь. Коли наймичка: "Не ждїть,— каже,— вони поїхали десь, на другі двері вийшли". І бий же тебе сила божа!.. То було душно, а то аж холодно стало. "Чи йти, чи що й робить?" Пішла. Плакати хочеться. Лізу як нежива, та руки, ноги... померзли... уся змерзла... Та поки ж долізла додому, то й себе не чула, аж у серце кололо Я чоботи з себе та мерщій на черінь. Як зайшли ж мені зашпори, як зайшли ж мені зашпори — і матіночко, й ріднесенька! — думала, й нігті поодскакують. Та на ніч зробилось важко мені, гаряче; заплющу очі, то таке ввижається мені: то етап той, мов гадюка, в'ється; то огонь так і паше з його; то мов синочка б'ють мого... голова розбита. То вчувається таке: то мов стогне він, то мов дзвонять, тужать... І господи, й праведний — аж страшно!.. То я: "О Явдошко, о Явдошко, о, рятуй же мене!" А Явдошка й сама: "Зав'язали,— каже,— світ мені!., ви знали, який він, нащо ви женили?" То мені вже... Що нащо хоч, мовляв, чужій людині світ зав'язувати було!..

...Ось ми і в городі стали.

— Як тут страшно,— каже бабуса,— під залізом усе, та пани все... А де земський? — питає.

Я вказав, куди повертати.

— А як доступати до його, що я ж... боюсь-боюсь тих панів... Злякаюсь і не викажу нічого.

— А що ж,— кажу,— він допоможе вам, хоч би ви й виказали?

— Та може, та може... хай... що... робить... то робить,..— та й захлипала.

Тут ми й розійшлись. Я пішов швидше, бо почала хуртовина зриватися.

* * *

Не знаю, чи я довго пробув у тій больниці, чи ні, тільки як кинувсь додому... аж лихо! Завірюха така, що он як розходилась. У городі ще таки... А виткнувся на поле — шабаш! — і світу не видно. А вітер... І на ногах не встоїш, та ще в пику. "Оце так,— думаю,— вернутись б... та до кого ж ти й вернешся?., ні знайомого такого, нічого..." Стою, думаю... А далі: "Ага, у мене ж пак сапожник знайомий є — чоботи шив колись".

Вернувся... та й ночував,— било все. На другий день де все й ділось те. Так гарно зробилось... тихо, сонечко... А сніг... так і грає... Іду. Ось так як серед поля, трохи вбік од дороги, дивлюсь: купка людей стоїть. Я й собі туди: що таке? Коли... баба, що я з нею йшов учора. Заспокоїлась. Та ще на такому белебні, що вітер і сніг позносив. Та що то вже було з нею: чи воно так умирать не хотілось, чи хто його зна, тільки ноги й руки під себе підкорчила й голову у гнойок устромила.